

De positie van waarden in het
cognitieve systeem.

Alias Pyrrho

De positie van waarden in het
cognitieve systeem.

Essay

Schrijver: Alias Pyrrho
Coverontwerp: Yan Krikke
ISBN: 9789402184761
© Alias Pyrrho 2019

‘Alles gaat door het oog van waarden.’

Friedrich Nietzsche

Had Nietzsche gelijk toen hij schreef dat alles door het oog van waarden gaat? Wat bedoelde hij met alles? Betekent het dat alle mentale kwaliteiten onderworpen zijn aan waarden? Dat zou inhouden dat de wil, de rede, de rationaliteit, de logica, het geloof, emoties, de taal en het bewustzijn geen onafhankelijke kwaliteiten zijn waar de waarden zich aan aanpassen, maar dat het eerder andersom is. In dit essay doen we een poging de positie van waarden in het cognitieve systeem te bepalen. Is het te achterhalen welke invloed we waarden kunnen toedichten als we het hebben over emoties, over bewustzijn en het onbewuste? Hoe dan ook, er zijn maar weinig onderwerpen die zo verstrekkend zijn als het onderwerp waarden. Het verstrekkende reikt zo ver dat waarden al onze attitudes, gedragingen, keuzes oordelen en gevoelens lijken te besturen. Had Nietzsche gelijk? Al met al, in hoeverre beïnvloeden waarden ons gedrag als we met gezonde verstand beslissingen nemen? Of moeten we die eer aan de genen geven? Is het DNA bepalend voor ons denken en doen? Deze vragen gaan we bekijken in een evolutionair perspectief dat hier en daar met wetenschappelijk onderzoek uit diverse disciplines wordt ondersteund. Daarbij is er nauwelijks een onderwerp, waar we allemaal als mens mee te maken hebben, dat tegelijk zo sterk onderbelicht en zo mysterieus is als wat waarden zijn, wat 'ze' doen, hoe 'ze' het doen en waar en wanneer 'ze' zich manifesteren. In dat opzicht is het fenomeen waarden goed vergelijkbaar met het bewustzijn, dat eveneens de nodige opheldering behoeft. Daarentegen is het gemeengoed om het woord 'waarden' in debatten over politieke kwesties te gebruiken alsof het een bekend fenomeen is. Gaat het over democratie, economie,

ethiek, tolerantie, godsdienst, mensenrechten of in forums en in boeken over geesteswetenschappen, psychologie, sociologie, antropologie, historische gebeurtenissen en in allerlei maatschappelijke misstanden in het dagelijkse leven, dan verwijzen waarden gewoonlijk naar abstracties, zoals solidariteit, gerechtigheid, vrijheid en waarheid alsof dat waarden zijn. Het woord verwijst eveneens naar individuele waarden over het belang van geloof, liefde, betrouwbaarheid of familierelaties. Maar de eerste vraag is uiteraard: wat zijn waarden eigenlijk? Want te vaak wordt het woord 'waarden' misbruikt om datgene, zoals waarheid, solidariteit of een huwelijk, als waarden aan te duiden, alsof dat waarden zijn. In dat geval is het woord 'waarden' vervormd tot een etiket op een gebruik, een norm voor wat waardering krijgt. Het toedichten van waarden is de uitkomst van het waarderen, ofwel een activiteit waarin een oordeel wordt gevormd, of waarin een keuze wordt gemaakt over iets wat goed of slecht gevonden wordt binnen een situatie. We gebruiken de uitdrukking waarde ook als het ons iets kost of aan het hart gaat in het alledaagse bestaan, waarin we afwegingen maken en menen dat het ons veel waard is om een bepaald meubelstuk aan te schaffen, op vakantie te gaan of die tweedehandsauto te kopen die er nog goed uitziet voor die prijs. Waarde zetten we om in geld en wat we ervoor kunnen huren of kopen. Uiteraard gaan we de omvang en capaciteit van dit gevoelige cognitieve fenomeen in detail toelichten. Het waarderen is immers in eerste instantie een cognitieve bezigheid, omdat we eerst moeten weten wat iets is om het op waarde te kunnen schatten. Cognitie ofwel kennis gaat dus aan het waarderen vooraf. Betekent dit dat cognitie in beginsel los staat van waarden? Bestaat het: waarde vrije

kennis? Maar de belangrijkste constatering is natuurlijk: dat waarden zich niet buiten ons bevinden in datgene wat we veel waard vinden, maar in datgene wat zich in ons brein bevindt. Daarbij gebruiken we het woord 'waarden' als een zelfstandig naamwoord, alsof waarden objecten zijn die te lokaliseren zijn en entiteiten die neurologisch op te sporen zouden zijn in de cerebrale gebieden, als kant en klare eenheden, te ontdekken in een fMRI-scanner. Daar kunnen we in deze inleiding al een levensgroot vraagteken achter zetten, wat dadelijk een heldere verklaring krijgt als we het cognitieve vermogen gaan toelichten. Want zo verstrekkend zijn waarden dat diverse disciplines in de wetenschap zich met cognitief vermogen bezighouden, vanaf de biologie - met name de ethologie - de cognitieve neurowetenschappen tot aan gedragswetenschappen zoals sociale psychologie, sociologie en filosofie. Maar om het onderwerp waarden goed uit te lichten zouden we moeten beginnen bij de evolutie en met name de cognitieve evolutie, om ergens een spoor van waarden te zien ontstaan; vervolgens richten we ons op de ethologie waarin cognitie en gedrag samenvallen in gerichte acties van dierlijke organismen, waaruit blijkt dat dieren eveneens belangen verdedigen of nastreven. Daarna volgen we het evolutionaire spoor tot aan homo sapiens en de geschiedenis van de opkomende cultuur door de komst van het bewustzijn, met spraak en vormen van religie die door geloof een bijzondere waarde krijgen toebedeeld binnen het cognitieve bereik; dan de macht van het woord, dat langzamerhand de overhand krijgt door de toepassing van de rede en rationaliteit met de logica als scherperechter en tot slot de economie, democratie en de technologie waarin waarden een motor zijn in de vooruitgang bij keuzes

om het leven te verlichten. Daarmee hebben we het onderzoeksterrein per deelgebied wel aardig gekadreed en komen we tezamen tot een totaliteit aan waardenconnecties die, analytisch ondoordringbaar zijn. Het zijn op zich gebieden waar, wat waarden betreft, nog een dikke mist overheen hangt dat te maken heeft met de centrale vraag wat waarden nu precies zijn en vooral wat dit verschijnsel in alle omvattendheid teweegbrengt. Hoewel er veel onbekendheid heerst over waarden weet iedereen die een voorkeur of afkeuring ergens over uitspreekt, dat een keuze of een oordeel iets met waarden te maken moet hebben en hoe dicht er een voorval een persoon aan het hart ligt, des te luider die waarden gaan spreken. Omdat waarden emoties opwekken en de wil om iets te verkrijgen, dan wel om iets te voorkomen wat bedreigd wordt en wat zeker behouden moet blijven. Zodat het gedrag daadwerkelijk tot actie wordt aanzet. Opmerkelijk is, dat een cultuur die vreemd is - zoals in andere continenten of gebieden - we waarden vinden die totaal anders kunnen zijn in andere werelddelen, regio's of landsstreken tot aan de voorkeuren van burens, vrienden of familieleden. Die verscheidenheid aan waardering leidt meestal tot verbazing, soms tot irritatie, tot vervreemding, ongenoegen, protest, spanningen, woede, tot aan diepe haat en uiteindelijk tot bedreigingen, oorlogen en genocide of pogingen daartoe. Want waarden leiden tot waardering van objecten, situaties of toestanden die niet universeel voor iedereen vaststaan, maar ook tot emotionele afkeuring of verwerping van gebruiken of denkbeelden die taboe zijn. Zowel individueel als binnen een groepering kan de uitslag van waardering per situatie verschillen. Om het eenvoudig te formuleren: waarden bepalen hoe we iets waarderen en

dat waarden kan zowel positief alsook negatief zijn in alle gradaties die denkbaar zijn, tot op een nulpunt van waarden waarop niets ertoe doet. Waar volkomen onverschilligheid heerst. Dit maakt waarden tot een systeem dat metingen verricht, dat taxaties opgang brengt om keuzes te maken en oordelen te vellen over wat men wenst of wat niet gewenst wordt. Bij elkaar genomen is het een complex geheel dat per perceptie of herinnering waarden aanspreekt; want als alles een waardering krijgt dan geldt dat voor elke oogopslag waarin we iets waarnemen, elke geur die we ruiken en elke klank die ons oor bereikt; van de streling op de huid tot aan de smaak op de tong. Juist in die gezamenlijke complexiteit worden waarden interessant door het verlies aan overzicht, waarin het meten een algoritmisch gehalte krijgt in een som van gigantisch veel minnen en plussen. Een dynamiek die, door de cognitieve samenstellingen van talloze percepties, ervaringen, emoties en vele herinneringen daaraan, waarden in detail laat differentiëren. In die beoordeling treffen we vaak opvattingen van anderen die ons oordeel delen, maar minstens zovelen wijken juist van ons oordeel of onze keuze af. Zover zelfs, dat we verbaasd zijn over die afwijzing en niet kunnen begrijpen hoe iemand zo'n afwijkend oordeel kan verdedigen. Zijn onze waarden de echte, de terechte en zuivere dus de ware waarden, en zijn afwijkende waarden vergissingen en daarmee ronduit foute beoordelingen? Zijn er mensen met goede en slechte waarden? Ook al doen we een serieuze poging tot empathie, het valt voor links politiek georiënteerde mensen niet mee de voorkeuren van rechtse meningen te delen of alleen in te leven en dat is gewoonlijk wederzijds. Waarden geven een toetsing of een afweging met een oordeel, maar ratio en emoties gaan daarin samen. Hoe

zich dat vormt zullen we gaan zien in het evolutionaire verloop waarin het begrip zich vormt tot een mening. Een opvatting wordt gewoonlijk in een politieke discussie met argumenten vanuit beide zijden geschraagd, maar die redenatie, hoe redelijk dan ook, kunnen onherroepelijk stuiten op een muur van onverteerbare gevoelens en onbegrip bij anderen die het eigen gelijk toch wensen te bestendigen. Dit gelijk voltrekt zich niet uitsluitend in politieke kwesties maar in alle sociaal/culturele aspecten van het leven. De vraag komt op: delft de rede en de ratio altijd het onderspit als er gevoelens in het geding zijn? Hoe verhouden ratio en emoties zich eigenlijk tot waarden? En vervolgens de centrale vraag: wat is de positie van waarden in het cognitieve systeem waar de rede, de ratio, de logica en het waarnemen van feiten de dienst uitmaken? En hoe verhouden waarden zich tot het bewustzijn en de cultuur? Ten slotte nog als laatste vraag: hoe zijn we eigenlijk aan onze waarden gekomen?

De evolutie en de cognitieve evolutie.

Het beantwoorden van de laatste vraag, hoe komen we aan waarden, vergt een beschrijving van een lange weg die terug te voeren is in de evolutie van het cognitieve vermogen. Een ontwikkeling die vooralsnog berust op een opeenvolging van hypothesen die het kenmerk hebben van evidentie, met andere woorden; de vanzelfsprekendheid is zo overtuigend dat nader bewijs te overvloedig is en derhalve overbodig. Dat lijkt een onwetenschappelijk standpunt, maar de logica wint het in dit geval. Dat begint al bij het eerste postulaat, waar het idee van waardering, nog slechts flauw aanwezig is. Het is de basishypothese voor de evolutie: dat de waarde van biotopen voor organismen hoog is, want zonder biotoop - het specifieke leefgebied van de soort - loopt het organisme een levensgroot risico om te kunnen overleven. Biotopen zijn specifieke leefgebieden waarin organismen worden geboren en zo'n biotoop voldoet aan eisen om het bestaan te continueren. De waarde daarvan is evident en wordt bedreigd indien daarin verandering komt. Nu zijn biotopen geen gebieden die op zichzelf staan, maar ingebed in de ecologie van een grotere omgeving en die zijn daar eveneens afhankelijk van; met die ruimere omgevingsfactoren komt er een dynamiek op gang die een biotoop voortdurend beïnvloedt, veelal in ongunstige zin voor het organisme, omdat verandering de ecologie van een biotoop verstoort. Ongunstige veranderingen leggen een bepaalde selectiedruk op aan organismen die aanpassing vereisen, soms door een adaptatie, maar meestal door een mutatie die het overleven tegemoetkomt. Het is onder andere de wereldomvattende werking van het klimaat die invloed heeft op de ecologie van

alle gewassen en daarmee tevens op alle levende wezens die op aarde voorkomen. Deze ecologische onstabieleit is terug te vinden op het land, maar ook in de wateren, oceanen en rivieren. Hoewel in de wateren de dynamiek relatief laag is en er zelfs zeedieren leven die tot op de dag van vandaag al zo'n 450 miljoen jaar onveranderd zijn gebleven. Al blijkt nu ook dat het zeeleven gevoelig is voor de opwarming van de watertemperatuur, waardoor het koraal thans massaal sterft in grote delen van de warme oceanen. De dynamiek op het land is daarentegen altijd intenser geweest, door scherpere temperatuur- en vochtigheidswisselingen, zodat de flora en de fauna frequenter aanpassingen nodig hebben om te kunnen overleven dan het leven in de zeeën. Sterke instabiliteit van een biotoop roept bij organismen direct een tegenbeweging op om de gewenste stabiliteit op te zoeken overeenkomstig de eisen van hun fenotype. De bioloog E. O. Wilson noemt dat 'de reactienorm', het is een toestand waarin de selectiedruk voor het fenotype ontbreekt of zo zwak is dat het aanvaardbaar is voor de soort. Want, en dat is de hypothese, fenotypen van organismen zijn afgestemd op specifieke biotopen waarin ze door voortplanting zijn voortgebracht. Een fenotype stelt eisen aan de omgeving zodat de behoeften die voortkomen uit het organisme kunnen worden vervuld, zo niet dan verzwakt het dier, de plant of de boom totdat deze sterft. De reikwijdte tot plasticiteit is per soort verschillend maar voor alle soorten geldt, dat er tegenover selectiedruk selectieruimte moet zijn om het leven veilig te stellen. Niet de grootste, niet de sterkste en ook niet de slimste overleeft, maar de meest adaptieve die een antwoord heeft op de selectiedruk. Met het veiligstellen van het leven hebben we een belang dat een